

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Анатолій Адрюг

●

ВІДБУДОВА ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ

У розвитку української архітектури другої половини XVII – початку XVIII століть велику роль відіграла відбудова пам'яток слави предків – визначних споруд часів Київської Русі. Стародавні споруди завжди нагадували про героїчне минуле. Коли в першій половині XVII ст. розгорнулася боротьба за національне визволення українського народу, відбудова давньоруських споруд набула важливого політичного значення.

Одним із перших, хто звернув пильну увагу на виховне й ідеологічне значення пам'яток Київської Русі як втілення культурної самобутності, був Петро Могила. В 1627 р. він став архімандритом Києво-Печерської лаври, а в 1633 р. – митрополитом Київським. Відбудова давніх пам'яток в руслі візантійської традиції стимулювала відновлення будівельної діяльності і пожвавлення культурного життя [1]. Заходами П.Могили в Києві відбудовано Софійський собор, Десятинну і Трисвятительську церкви, Михайлівський собор Видубицького монастиря та церкву Спаса на Берестові. Відновлюючи, він хотів показати давність історії від часів Київської Русі. Успенську церкву на київському Подолі відбудував італієць Себастьяно Брачі, а Софійський собор – архітектор із Італії Октавіано Манчіні. Вони виконували роботу згідно з вимогами замовників за місцевими звичаями у традиційних формах [2].

1 грудня 1618 р. в селі Деуліно поблизу Москви між Польщею й Росією укладено перемир'я на 14 з половиною років, згідно з яким Чернігово-Сіверська земля перейшла під владу Речі Посполитої. За цим договором православне духовенство залишило Чернігів і перебралось до Росії. На сіверських землях провадилась політика поширення і зміцнення католицьких орденів. Окремою сеймовою конституцією 1635 р. підтверджені фундації домініканців у Чернігові, Ніжині та Новгороді-Сіверському. Незважаючи на протести городян, чернігівський Борисоглібський собор перетворено на домініканський храм. Домініканці перебували собор, надали йому вигляду костюлу – на фасадах збили напівколони, пробрили високі стрільчасті вікна, подібно до готичних споруд. У 1626 р. утворена греко-католицька архімандрія, яка довгий час існувала формально в чернігівському Єлецькому монастирі. Прихильників унії було мало, позиції греко-католиків виглядали непереконливо, і архімандрит Кирило Транквіліон-Ставровецький не зміг відбудувати напівзруйнований Єлецький монастир [3].

Чернігів здавна славився своїми давньоруськими храмами, і тому після переможного завершення Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького постало актуальне завдання – відновити і відбудувати православні святині. Один із найстаріших чернігівський Спасо-Преображенський собор зведений в центрі стародавнього дитинця в 30–50-х роках XI ст. Він є найдавнішим храмом доби Київської Русі, що зберігся до наших днів на території

України. Ця визначна пам'ятка вітчизняного зодчества внесена до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування та архітектури України). Охоронний номер 811. Постановою Ради Міністрів УРСР №125 від 20 лютого 1967 р. храм увійшов до складу Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (нині Національний архітектурно-історичний заповідник „Чернігів стародавній”). З початку 1990-х років чернігівський Спасо-Преображенський собор знову став діючим храмом. У ньому відбуваються богослужіння, і він є чудовим туристичним об'єктом.

Давньоруська основа храму збереглася до наших днів, хоча протягом століть він не один раз відновлювався і перебудовувався. Споруда являє собою хрестово-купольну будову з трьома навами й нартексом (бабинцем). Має 5 бань на кутах центральної частини плану споруди та три апсиди зі сходу. Центральний підбанник спирається на чотири стовпи. В загальній композиції інтер'єру поєднана візантійська хрестово-купольна система з елементами базилики – двох'ярусні аркади-трифорії влаштовані на мармурових колонах під північною і південною підпружними арками. Просторовий хрест перекритий коробовими склепіннями, які на фасадах виявлені у формах закомар. Над бабинцем влаштовані хори, на які можна дістатися сходами у західній вежі. Первісно хори продовжувалися на настілах з дерева у північній і південній навах.

Храм змуровано з цегли та каменю на цем'яночному розчині. Застосовано також в конструкціях мармур і природний шифер. Розміри плану споруди – 22,40x35,25 м. Висота від підлоги до zenіту центральної бані становить 30 м. Для інтер'єру будівлі характерна чітка структурованість, тенденція до об'єднання простору, своєрідна ритмічність архітектурних членувань [4].

Спасо-Преображенський собор постраждав під час захоплення Чернігова монголо-татарами в 1239 р. Згодом головний храм чернігівської землі відремонтували, і він продовжував діяти. Відомо, що в 1610 р. польські війська захопили Чернігів, і собор знову постраждав. Деякий час простояв без нагляду і знову був відновлений.

Значніші роботи проведені в храмі в другій половині XVII ст. за чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Вони досліджені недостатньо. Відомостей про ці роботи в літературі вміщено замало. Для докладнішого висвітлення проведених у другій половині XVII ст. відбудовчих робіт необхідно залучити іконографічні матеріали – зображення Спасо-Преображенського собору на чудотворній іконі чернігівської „Єлецької Богоматері” 1690-х років та на мальованому плані Чернігова („Абриси”) 1706 р. Ці твори з'явилися приблизно в 10-річний проміжок часу і зафіксували зовнішній вигляд пам'ятки станом на кінець XVII – початок XVIII століть. Цінність і важливість їхнього залучення полягає ще і в тому, що з такою конкретною метою вони дослідниками не розглядалися.

Усі автори, які писали про Спасо-Преображенський собор, відзначали, що його відновлення в другій половині XVII ст. відбувалося за сприяння чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського. На цій посаді він перебував в 1672 – 1686 роках. Джерелом таких відомостей, безумовно, була епітафія, текст якої був вигравіруваний на металевій пластині, прикріпленій над похованням В.Дуніна-Борковського в Успенському соборі чернігівського Єлецького монастиря до початку XX ст. Текст епітафії неодноразово публікувався ще в XIX ст. До Спасо-Преображенського собору в епітафії мають відношення чотири рядки:

Церков соборна чрез брань бяше опустела,
Его тцанієм вскорє сотворися цела,
Своим ю именем претвори на нову
В честь преобразившуся Христу Богу Слово [5].

Т.Г.Шевченко в своїх „Археологічних нотатках” зазначив, що чернігівський Спасо-Преображенський собор відновлений у 1675 р. генеральним обозним В.Дуніним-Борковським. Храм простояв у занепаді 436 років після розорення Чернігова ханом Батием у 1239 р. [6]. Ці нотатки Т.Г.Шевченко зробив за

дорученням Археографічної комісії (тимчасова комісія для розгляду давніх актів у Києві). З цією метою він перебував у Чернігові в лютому – березні 1846 р. [7]. Слід зауважити, що автор нотаток не точно вказав тогочасну посаду В.Дуніна-Борковського. Інші літературні джерела подають досить скупі відомості про відновлювальні роботи 1675 р. Повідомляється про надбудову апсид, відновлення перекриття і бань. Припускається втрата барокових бань під час пожежі 1750 р. Форми сучасних завершень храму постали в основному в кінці XVIII ст. у результаті відбудовчих робіт після пожежі 1750 р. [8].

Відсутність достатніх письмових свідчень надолужують іконографічні матеріали. Найраніше відоме зображення Спасо-Преображенського собору міститься в нижній частині чудотворної ікони чернігівської „Єлецької Богоматері”. Вона написана чернігівським живописцем у 1690-х роках (до 1698 р.). Імені художника поки що назвати немає можливості. Ліворуч від стовбура ялини серед міської забудови височить білостінний Спасо-Преображенський собор, звернений до глядача своїм головним західним фасадом. Тут храм зображений після відбудовчих робіт 1675 р. У давньоруські часи стіни не були потиньковані, а в XVII ст. і стіни, і підбанники поштукатурили й побілили. Барокові бані вкрили бляхою, яку імітує на іконі срібне покриття.

Центральна баня стала двох'ярусною. Дві менші мають по одному ярусу і знаходяться на південно-західному й північно-західному кутах об'єму споруди. Тобто відтворена дійсна об'ємно-просторова композиція будівлі. У відомих спорудах Чернігова доби Київської Русі вона більше не зустрічається. Двоспадові дахи над кожним нефом влаштовані на дерев'яних кроквах. Тому західний фасад завершували трикутні фронти. Невеликої хрещальні біля південно-західного рогу споруди не видно (мабуть, її на той час вже не було), а висока башта із шпилем, яка стоїть і зараз, збудована в кінці XVIII ст. Північна сходовая вежа (її давньоруська нижня частина збереглася до наших днів) до поля зору художника не потрапила – вона не увійшла до композиційної площини ікони. Її межа майже збігається з краєм головного об'єму споруди.

Про те, що на іконі представлений саме Спасо-Преображенський собор, свідчить також і зображення над центральною закомарою храму. Художник досить схематично представив композицію, імовірно, „Преображення”. В центрі постать Христа, а обабіч від нього, можливо, фігури пророків Мойсея та Іллі. Що це Спасо-Преображенський собор, свідчить і загальна композиція розміщення бань храму, і його чільне місце серед міської забудови на іконі і в реальній містобудівельній ситуації [9]. Раніше ми ідентифікували зображення цього храму на чудотворній іконі чернігівської „Єлецької Богоматері” 1690-х років з чернігівським Борисоглібським собором XII ст., який і нині стоїть трохи на північний захід від Спасо-Преображенського собору. Але саме наявність живописної композиції та відсутність прибудови із заходу до Борисоглібського собору (на час створення ікони вона вже існувала) свідчить на користь Спасо-Преображенського храму.

Приблизно через десять років Спасо-Преображенський собор було зображено на мальованому плані Чернігова „Абрисі чернігівському” 1706 р. У центрі стародавнього дитинця (на плані він позначений як „перший черкаський замок”) зображений храм. Над ним напис: „соборная”, а внизу дещо ліворуч: „каменная”. Ці слова засвідчують, що перед нами зображення Спасо-Преображенського собору. За всіма ознаками він звернений до глядача своїм головним західним фасадом, хоча це й порушує справжню орієнтацію споруди щодо сторін світу. Подібне бачимо і в зображенні інших храмів на „Абрисі” (наприклад, Троїцького собору). Як і в зображенні на іконі „Єлецької Богоматері”, центральна баня отримала двох'ярусне завершення. Первісно ж собор мав завершення в один ярус. Обабіч центральної бані дві невеликі бані вже мають грушоподібні завершення на відміну від давньоруських. Усі підбанники світлові й мають вікна. Чітко сприймається центральна закомара, а бічні відсутні, тобто все виглядає майже так, як і в наші дні. Цей малюнок підтвердив думку М.М.Говденко, що закомар над бічними пряслами

первісно не було. В сучасному вигляді на західному фасаді бічні закомари лише позначені і мають плоский дах. Біля північно-західного кута Спасо-Преображенського собору можна побачити сходову вежу, а симетрично до неї біля південної стіни показані, мабуть, рештки хрещальні. На іконі їх немає, а місце, де вона розміщалась, майже повністю закрите будівлями. Храм і пізніше зображали художники. Наприклад, Г.І.Нарбут помістив його на обкладинці книги В.К.Лукомського та В.Л.Модзалевського „Малоросійский гербовник” 1914 р. Храм з плоским головним куполом і високими шпилями над баштами після перебудов XVIII – XIX століть. Пропорції споруди дещо видовжені.

Отже, давньоруський Спасо-Преображенський собор у другій половині XVII ст. відбудовано у нових формах, які були прийнятні для інших часів. Будівничі XVII ст. зберегли первісну основу споруди і не внесли до об'ємно-просторової композиції суттєвих змін. Нове виявилось у надбудові другого ярусу центральної бані та в зміні форми завершень усіх бань. Це було пов'язано із влаштуванням перекриття даху над склепіннями на спеціальних конструкціях. У домонгольські часи побутувало так зване позакомарне покриття, при якому листи олова вкладалися безпосередньо на цегляне склепіння. Конструкції даху з дерева покривали склепіння над трьома навами, які виходять на фасад не напівкруглими закомарами, а трикутними фронтонами. Стіни і підбанники собору вкрили тиньком і побілили. Все це змінило образ Спасо-Преображенського собору згідно з естетичними поглядами другої половини XVII ст.

Чернігівську архітектурну школу XII ст. гідно репрезентує мурований Борисоглібський собор, який розміщений на території дитинця неподалік від Спасо-Преображенського собору. Пам'ятка внесена до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). Охоронний номер 812. За своїм типом Борисоглібський собор – шестистопний хрестово-купольний храм з однією банею і трьома апсидами зі сходу. Первісно з трьох боків (крім східного) споруду оточували галереї. У східній частині галерей були влаштовані однокамерні каплиці. Фасади будови розчленовані напівколонами. Кути підкреслено лопатками. На апсидах нижче карнизу є аркатурний фриз, який продовжується й далі на фасадах. Подібний фриз можна бачити і на єдиному підбаннику. В середині храму-усипальні в північній і південній стінах влаштовано по три ніші-аркасолії. На хори ведуть сходи у товщі західної стіни.

Протягом століть Борисоглібський собор зазнавав багатьох руйнувань і перебудов. Під час татаро-монгольської навали у 1239 р. у вогні пожеж постраждали коробові склепіння і галереї. У другій половині XIII ст. споруду відновили – покрівлю влаштували із дерева, переклали тимпани порталів. Під час цих робіт північна галерея не відновлювалась. У 1627 – 1628 роках собор перебудували для домініканського костюлу – східну частину споруди дещо розширили, на фасадах збили напівколони, а також пробіли видовжені стрільчасті вікна.

У другій половині XVII ст. Борисоглібський собор відбудовується як православний храм. У 1672 р. із західного боку до нього прибудовується восьмикутна в плані башта [10]. Разом з новозведеною східною банею, великою центральною банею і завершенням західної башти собор отримав об'ємно-просторову композицію трибаневого храму. Таким його й представив у своїй реконструкції автор дослідження і проекту реставрації цієї пам'ятки архітектор М.В.Холостенко [11].

Але вивчення іконографічних матеріалів засвідчило, що чернігівський Борисоглібський собор після відновлювальних робіт другої половини XVII ст. отримав дещо іншу об'ємно-просторову композицію, ніж це було відомо раніше. Вона відрізняється від тієї, яку запропонував М.В.Холостенко. Єдине відоме зображення Борисоглібського собору в чернігівських стародруках міститься на титульному аркуші великої книги „Алфавит собранный рифмами сложенный” Івана Максимовича, яка побачила світ у Чернігові 15 грудня 1705 р. Зміст книги

склали віршовані оповіді, взяті із житій святих і патериків. П.М.Попов висловив припущення, що гравюру виконав відомий український гравер Іван Стрельбицький [12]. Раніше дослідники вбачали в цьому зображенні храму різні споруди. В.Січинський вважає, що це один з київських соборів [13]. Т.Н.Каменева висловила припущення, що тут зображена Іллінська церква чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря [14]. Я.П.Запаско припустив, що це Успенський собор Києво-Печерської лаври [15]. Г.Н.Логвин же впевнений, що художник представив чернігівський Троїцький собор [16]. Такий різнобій думок можна пояснити тим, що автори є фахівцями різних спеціальностей, і більшість з них історією чернігівської архітектури безпосередньо не займалась.

Насправді ж на титульному аркуші вміщено зображення Борисоглібського собору в Чернігові. Цю думку підтверджують зображення святих Гліба й Бориса (храм зведений на їхню честь) над зображенням собору. На той час собор називали не Борисоглібським, а Глібоборисівським, і тому бачимо Гліба першим зліва. Ліворуч від собору стоїть княгиня Ольга, а праворуч – князь Володимир. Над ними (і біля бань собору) поясні зображення князів Гліба й Бориса. Далі догори можна бачити зображення представників династії Романових - від Філарета до сина Петра I Олексія Петровича. Крім того, в тексті книги сказано, що в її складанні брали участь учні Чернігівського колегіуму, який розташовувався на території Борисоглібського монастиря. Як відомо, Чернігівський колегіум заснував у 1700 р. архієпископ Іван Максимович, котрий і став автором (або редактором) книги „Алфавіт” 1705 р. Цікаво, що серед малюнків Києво-Лаврської іконописної майстерні є один, який виконаний під впливом згаданої гравюри. На ньому між постатями Бориса й Гліба можна бачити храм, дуже подібний до зображеного на титульному аркуші „Алфавита” 1705 р.

Ця гравюра на металі зафіксувала зовнішній вигляд чернігівського Борисоглібського собору після перебудов XVII ст. Вона допомогла встановити той факт, що з півдня й півночі додатково ще були зведені дві невеликі бані. Центральна і бічні бані мають двох'ярусне завершення. Те ж саме бачимо і в прибудові із заходу. Художник позначив і двоспадовий дах над західною частиною споруди. Чітко показано й невеликий схил даху із заходу над головним об'ємом споруди, вкритий, мабуть, дошками. Над ним видно невеликий трикутний фронтон. Подібне влаштування даху проглядає з північного боку. Існування цих бань підтвердили й інші іконографічні матеріали. У такому ж вигляді чернігівський Борисоглібський собор намалював художник Д.І.Іванов в акварелі 1810 р., яка увійшла до альбому К.М.Бороздіна.

У 1857 р. Борисоглібський собор розширили на схід шляхом прибудови нової апсиди, переробили північний і південний фронтони. Мабуть, тоді ж зняли і дві бічні невеликі бані, а форми завершень інших змінили. Під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років у храмі пошкоджені склепіння, вигоріли всі конструкції з дерева. В кінці 1940-1950-х роках пам'ятка досліджувалась і реставрувалась за проектом архітектора М.В.Холостенка в гаданих первісних формах доби Київської Русі. Всі нашарування XVII – XIX століть зняли, а західну прибудову XVII ст. у формах українського бароко розібрали [17]. Такий підхід до реставрації може викликати заперечення. Адже оригінальна українська архітектура другої половини XVII ст. не менш вартісна, ніж давньоруська. Викликає деякі сумніви й імітація в сучасних матеріалах (бетон, оргскло) давньої підлоги та капітелей на фасадах. У 1972 році Борисоглібський собор став одним із музеїв Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (нині Національний архітектурно-історичний заповідник „Чернігів стародавній”). В середині споруди розміщена постійна експозиція, яка знайомить відвідувачів з історією пам'ятки та її особливостями.

Отже, після домініканського костюлу чернігівський Борисоглібський собор відбудували як православний храм. Щоб надати кубічному об'єму давньоруської споруди рис українського п'ятибанного храму, із заходу прибудували ротонду з

двох'ярусною банею. Такі ж бані звели на північ і на південь від центрального підбанника. Разом з невеликою східною банею вони утворили об'ємно-просторову композицію з п'ятьма банями, коли чотири бані розміщувались навколо центральної вздовж осей північ-південь і схід-захід. Об'єм споруди покрили чотириспадовим дахом, який із заходу мав невеликий трикутний фронтон. В цілому ж був створений мальовничий образ барокової споруди.

Таким чином, визначні пам'ятки архітектури доби Київської Русі на стародавньому чернігівському дитинці – Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори – були відбудовані в другій половині XVII – початку XVIII століття в нових формах. Будівничі зберегли первісну конструктивну основу споруд. Зміни виявились головним чином у влаштуванні дахів та пружних грушовидних завершень бань. Однобанному Борисоглібському собору надали рис п'ятибанного українського храму. Дбайливе відношення до пам'яток Київської Русі засвідчило велику повагу до вітчизняної культурної спадщини.

Джерела та література:

1. Пугачева Н.Т. Идейно-политический смысл реставрационной деятельности Петра Могилы // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. научных трудов. – К., 1987. – С. 132 – 139.
2. Жуковский А. Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – С.94 – 95. Нельговський Ю.П. Архітектура другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т.2. – С.95 – 97.
3. Очерк истории города Чернигова. 907 – 1907. – Чернигов: Типография губернского земства, 1908. – С. 18 – 19. Маслов С.И. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 69 – 71. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). – К.: Темпора, 2006. – С.190 – 193.
4. Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель / Автор текста и сост. альбома Г.Н.Логвин. – М.: Искусство, Лейпциг: Эдицион, 1982.- С. 460 – 461. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С. 272 – 274.
5. Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – С.11 – 12.
6. Шевченко Т.Г. Археологічні нотатки // Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – К., 2003. – Т.5. – С.217.
7. Шевченківський словник. – К.: УРЕ, 1977. – Т. II. – С.339.
8. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С.40. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. - К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С.272.
9. Адруг А.К. Визначна пам'ятка давнього українського малярства. – Чернігів, 2001. – С.16.
10. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов: Типография губернского земства, 1882. – С.17.
11. Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. – 1967. - №2. – С. 190.
12. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 105.
13. Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1925. – С.10; табл. IX, рис. 4.
14. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Государственная ордена Ленина библиотека СССР им. В.И.Ленина: Труды. – М., 1959. – Т. 3. – С.283.
15. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XI – XIII ст. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1971.- С. 180.
16. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 119.
17. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С.262.

